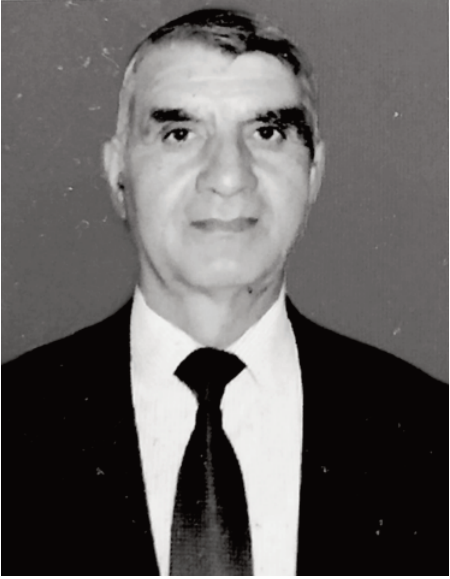

ÇAĞDAŞ ƏDƏBİ PROSESİN ELMİ HADİSƏSİ

YƏDULLA DADAŞLI
ADPU Cəlilabad filialının dosenti,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında milli tənqidi realizmin estetikasına müasirlik baxımından yanaşılması, tənqidi realist ədəblərinə də bu fəaliyyətinin, estetik baxışlarının məntiqi baxımdan əsaslandırılmış elmi dəyərinin verilməsi zəruri ədəbi-tarixi tələbə çevrilməsidir. Filologiya elmləri doktoru, professor Təyyar Salamoğlu ədəbiyyatşünaslığımızda tənqidi realizmlə bağlı yaranmış boşluğu doldurmaq, Azərbaycan tənqidi realizminin estetikasının prinsip və özəlliklərini dəqiqləşdirmək, aydınlaşdırmaq məqsədilə uzun illər səmərəli elmi tədqiqatlar aparmış, bu ədəbi cərəyana milli ədəbiyyatşünaslığın çağdaş tələbləri baxımından yanaşmışdır. Görkəmli alim “Azərbaycan tənqidi realizminin estetikası” (Bakı, Orxan NPM, 2018) adlı sanbalı monoqrafiyasında ədəbiyyatımızın görkəmli simaları olan Cəlil Məmmədquluzadə və Mirzə Ələkbər Sabirin yaradıcılığı əsasında tənqidi realizmin mahiyyəti və xarakteri, səciyyəvi özəllikləri və estetik prinsipləri məsələlərinə aydınlıq gətirmiş, milli tənqidi realizmin estetik qanunauyğunluqlarını aşkarlamışdır.

Mirzə Cəlil və Sabirin zəngin yaradıcılığı nümunəsində ədəbi materiala daha dərinləndirən bələd olan, elmi-nəzəri baxışları və məntiqi mühakimələri ilə diqqəti çəkən tədqiqatçı yeni elmi düşüncə işığında tənqidi realizmin estetikasını aydınlaşdırır. Monoqrafiyanın elmi redaktoru, akademik İsa Həbibbəyli “Tənqidi realizmin estetikasına realist baxış” adlı “Ön söz”ündə professor Təyyar Salamoğlunun elmi xidmətlərinə yüksək dəyər verərək yazır: “T.Salamoğlu, ilk növbədə, tənqidi realizm anlayışına sovet dövründə ideoloji cəhətdən yanaşılmaqla keçən əsrin əvvəllərinin ədəbiyyatına, xüsusən də haqqında söz açılmış Cəlil Məmmədquluzadə və Mirzə Ələkbər Sabirin yaradıcılığına süni şəkildə inkarcılıq və şişirtmə baxımından yanaşıldığını elmi cəhətdən əsaslandırılmışdır”.

Monoqrafiyanın elmi dəyərini artıran başlıca məziyyətlərdən biri də budur ki, alim, bir tərəfdən, Mirzə Cəlilin bədii nəsrini və Sabirin satirik poeziyasını araşdırmaqla tənqidi realizmin estetikasını milli düşüncə müstəvisində işıqlandırır, digər tərəfdən, C.Məmmədquluzadə və M.Ə.Sabir də daxil olmaqla, tənqidi-realist sənətkarların, o cümlədən, Ə.Nəzmi, Ə.Qəmküsar, Ə.Haqverdiyev, Ö.F.Nemanzadə, M.Möcüz və başqa molla-nəsrəddin ədəblərin yaradıcılığını tənqidi realizm estetikasının müasir tələbləri çərçivəsində, çağdaş ədəbiyyatşünaslığın elmi meyarları əsasında tədqiqata çəkməyin və həqiqi elmi dəyərini verməyin perspektivlərini müəyyənləşdirir. Profes-

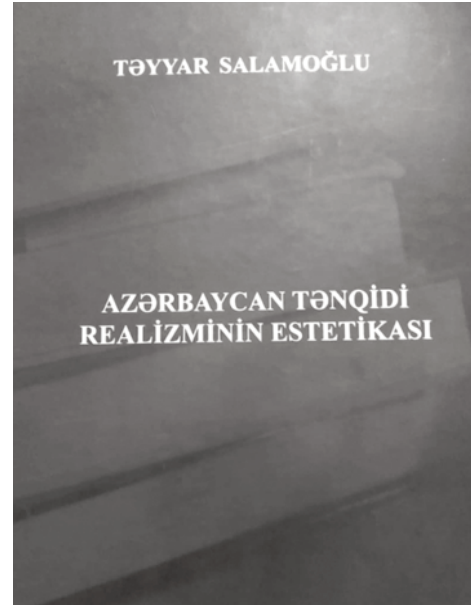
or T.Salamoğlu tənqidi realizmin estetikasının həm tənqidi, həm də təsdiqedic mahiyyət daşıdığını tutarlı elmi dəlillərlə əsaslandırır. Monoqrafiyanın “Qaranlıq dünya” problemi və Mirzə Cəlilin nəsr qəhrəmanları” adlanan birinci fəslində Mirzə Cəlilin Novruzəli, Məhəmməd-həsən əmi, Usta Zeynal kimi nəsr qəhrəmanlarının xarakteri və səciyyəvi xüsusiyyətləri bədii mətn həqiqətləri kontekstində aydınlaşdırılır. Bu əsasında Novruzəli-Vəli xan, Məhəmməd-həsən əmi-Xudayar bəy münasibətlərinin tarixi və estetik mahiyyəti həqiqi elmi dəyərini alır. Monoqrafiya müəllifi “Qaranlıq dünya” probleminin fəlsəfi-ideoloji əsaslarını araşdırır və məsələyə elmi baxışda akademik İsa Həbibbəylinin “Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri” monoqrafiyasını (Naxçıvan. Əcəmi, 2009) Məmmədquluzadəşünaslığın yeni mərhələsinin başlanğıcı kimi təhlil süzgecindən keçirir. Akademik İ.Həbibbəylinin düzgün dəyərləndirdiyi kimi, “qaranlıq dünya” anlayışının şərhinə müxtəlif yönəldən yanaşan tədqiqatçı Azərbaycan tənqidi realizminin iç dünyasının aydın surətdə dərk olunmasına şərait yaradır.

Monoqrafiyada sovet dövrü Azərbaycan ədəbiyyatşünaslarının “qaranlıq dünya” problemi haqqında mülahizələrinə tənqidi yanaşılır. Bununla yanaşı, akademik İsa Həbibbəylininsözü gedən monoqrafiyasında “qaranlıq dünya” probleminə obyektiv elmi dəyər verilməsi və milli mövqedən işıqlandırılması razılıqla qarşılanır. Tədqiqatda İ.Həbibbəylinin bir mühakiməsi də istinad obyektinə olur ki, C.Məmmədquluzadənin “Xatiratım” memuarında “qaranlıq dünya” ifadəsini işlətməsi yazıçının uşaq ikən yaşadığı mühiti tam və aydın dərk edə bilməməsi, diyarda mədəni tərəqqinin, maarifçilik məsələlərinin qismən geridə qalması, ən əsası isə, sovet ideologiyasının sənətkarın düşüncəsinə təsir etməsi ilə bağlıdır.

Təyyar Salamoğlu təqdim olunan monoqrafik tədqiqatda Mirzə Cəlilin yaşayıb-yaratdığı sosial mühitin tarixi reallıqlarını səciyyələndirir, ədibin hekayə qəhrəmanlarının yaşadığı tarixi şəraiti, sosial mühiti nəzərə alır, Novruzəli, Usta Zeynal, Məhəmməd-həsən əmi, Vəli xan və Xudayar bəy obrazlarının xarakterini bədii mətn həqiqətləri kontekstində mənalandırır. Sovet dövrü Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının “Poçt qutusu” hekayəsinin qəhrəmanı Novruzəliyə avam, cahil, fanatik damğası vurmasına, onun sadəlövlüyünü, mədəni geriliyini, maarifsizliyini fanatizm adlandırmasına qarşı çıxan T.Salamoğlu hekayə mətninin reallıqlarına və müəllif qayəsinə əsaslanaraq, Novruzəlini “mövcud sosial şəraitlə barışmayan, yaşadığı mühitdəki sosial ədalətsizliyi qəbul etməyən və ona tənqidi münasibət göstərən” bir obraz kimi təqdim edir. T.Salamoğlunun təqdimatında Novruzəli “hərəkətsiz və fəaliyyətsiz, yatan, mürğüləyən və düşünməyən” insan deyil, sosial və vətəndaş düşüncəli, sosial ədalətsizliklə barışmayan hekayə qəhrəmanıdır. O, C.Məmmədquluzadənin “Danabaş kəndinin əhvalatları” povestinin əsas obrazlarından biri olan Məhəmməd-həsən əmiyə də tamamilə yeni rakursdan yanaşır, bu obrazın xarakterini müstəqillik dövrü ədəbiyyatşünaslığımızın tələbləri əsasında açır. Mənəvi saflığı, əliaçıqlığı, gözütöxlüğü, xeyirxahlığı ilə onun xarakterinin milli səciyyə daşıdığını vurğulayır. “Məhəmməd-həsən əmi düşünən bilən, yoxsa düşünməyən qəhrəmandır?”- sualını ortaya qoymaqla obrazın bir şəxsiyyət və vətəndaş kimi özünü təsdiqinə aydınlıq gətirməyə çalışır. Və bu nəticəyə gəlir ki, Məhəmməd-həsən əmi düşünən, real şəraiti nəzərə alan və doğru qiymətləndirməyi bacaran bir insandır. Tədqiqatçıya görə, yazıçının təsvirində Məhəmməd-hə-

sən əmi “ağlaya-ağlaya ayılan, ayıldıqca özünü dərk edən, dərk etdikcə daha real düşünən” və etiraz səsini ucaldan bir qəhrəman kimi tanınır.

Monoqrafiyada “Danabaş kəndinin əhvalatları” povestinin qadın qəhrəmanı Zeynəb ilə Məhəmməd-həsən əminin xarakter cəhətləri arasında müqayisələr aparılır, onların hər ikisinin siyasi rejimin günahsız qurbanlarına çevrildiyi, haqsızlıqlarla qarşılaşdığı, etiraz səsini ucaltıqları önə çəkilir: “Məhəmməd-həsən əmidə sosial həyatda baş verənlərə münasibət daxili etiraz şəklində, Zeynəbdə isə açıq etiraz şəklində təzahür edir. Məhəmməd-həsən əmidən və Zeynəbdən fərqli olaraq, Novruzəli bir addım da qabağa gedir. Bu addımı ilə o, Mirzə Cəlil nəsrinə şükayətçi qəhrəman statusunda daxil olur”.

Tədqiqatda “Poçt qutusu” hekayəsinədəki Novruzəli-Vəli xan, “Danabaş kəndinin əhvalatları” povestindəki Məhəmməd-həsən əmi və Xudayar bəy münasibətlərinə, obrazların sosial və estetik mis-siyalarına da aydınlıq gətirilir. Mirzə Cəlilin Novruzəli-Vəli xan münasibətlərində Azərbaycan kənd burjuaziyası ilə kəndlisi arasındakı real tarixi gerçəklikləri diqqətə çatdırdığı açıqlanır. Tədqiqatçı Novruzəli-Vəli xan münasibətlərini yuxarı təbəqə nümayəndələrinin aşağı təbəqə insanlarına istismarçı münasibət, sinflərə-rası ziddiyyətlər mövqeyindən izah edən ədəbiyyatşünaslıq təhlillərini qeyri-obyektivliyin ifadəsi kimi qəbul etmir. Bu obrazların xarakteri və qarşılıqlı münasibətini səciyyələndirərək yeni elmi arqumentlər gətirir və nəticə etibarilə tənqidi realizmin estetikasını zənginləşdirir. Novruzəlini “Azərbaycan kəndlisinin ictimai şüurunda yaranan oyanışın təmsilçisi” kimi təqdim edən monoqrafiya müəllifi əsərin mətnindən nümunələr gətirməklə, Novruzəlini cəsarətli, Vəli xanı isə “alıcınab, gözütöx, mədəni və işgüzar xarakterli” qəhrəman kimi tanıdır; xanın öz kəndlisinə insani münasibətdən söz açır. Tədqiqatçı “Poçt qutusu” hekayəsinədəki Vəli xanla “Usta Zeynal”dakı Muğdusi Akopu müqayisəli təhlilə cəlb edərək, sovet ədəbiyyatşünaslığında birincini aşağılayan xarakteristikaları qeyri-obyektivliyinə və mətn həqiqətlərinə uyğun gəlmədiyini üçün qəbul etmir.

Monoqrafiyada Azərbaycan tənqidi realizminin estetik prinsipləri araşdırılarkən Mirzə Ələkbər Sabirin satirik poeziyası ilə də bağlı əhatəli təhlillər aparılır. Sabirşünaslığın indiyə qədər öyrənilməmiş, yaxud az öyrənilmiş problemləri də tədqiqata çəkilir. Bununla da sabirşünaslıq yeni elmi faktlarla, əsaslı arqumentlərlə zənginləşdirmək imkanı meydana çıxır. Monoqrafiyada Sabir realizminə elmi-nəzəri və metodoloji yanaşmanın əsas aspektləri ümumiləşdirilir, “M.Ə.Sabirin milli intibah ideali (“İctimai yuxarılar”a

münasibət kontekstində), “Sabir satirasının dioloji-polifonik məzmunu” və s. məsələlər tədqiq edilir. Akademik İ.Həbibbəyli Təyyar Salamoğlunun M.Ə.Sabirin satirik poeziyasına münasibəti ilə bağlı yazır: “Təyyar Salamoğlu Sabir satirasının inkar və təsdiq pafosunun mahiyyətini dərinləndirən aydınlaşdırılmışdır. Onun Sabirin satirasında inkar pafosu ilə təsdiq pafosunun bir-birini tamamlamasına dair baxışları elmi-nəzəri cəhətdən əsaslandırılmış qənaətlər olduğu üçün inandırıcı səslenir”. Təyyar Salamoğlu Sabirin satiralarını inqilabi-demokratik dünyagörüşü yönündən deyil, maarifçi dünyagörüşü prizmasından işıqlandırır. Tədqiqatçının Sabirin yaradıcılıq qayəsi, vətəndaşlıq amalı haqqında söylədiyi aşağıdakı fikirlər aktuallığı və bədii həqiqətə uyğunluğu ilə diqqətimizi çəkir: “Sabirin açdığı dava bəyliyə, ağalığa, mülkədarlığa, kapitalistliyə, şahlığa, sultanlığa qarşı deyildi. Sabir hər bir təbəqə nümayəndəsinə konkret situasiyadakı konkret hərəkət və əməlinə görə qiymət verirdi. Sabir ictimai və milli şüur yoxsulluğuna qarşı mübarizə aparırdı”.

Sabir poeziyasını “Azərbaycan xalqının millət kimi təşəkkülü və formalaşması dövrünün poeziyası” hesab edən alim dahi şairin milli şüurun formalaşması, millətin özünüdərk uğrunda mübarizə apardığını xüsusi olaraq nəzərə çatdırır, “Hophopnamə”nin həqiqətən də “Millətnamə” olduğunu elmi-nəzəri və estetik meyarlarla təsdiqləyir. Alim bu nəticəyə gəlir ki, Sabirin estetik düşüncəsində “ö-lümə məhkum” olan milli-sosial təbəqə yoxdur; Sabir poeziyası yenidən yaranmaqda olan burju münasibətləri zəminində meydana çıxan sosial zümrələri milli birlik uğrunda mübarizəyə səsləmək amalına xidmət edən sənət abidəsidir. Tədqiqatçı Sabirin poetik konsepsiyası və sənət kredosunun mayasında Azərbaycan xalqının milli şüurunu oyatmaq, vətəndaş həmrəyliyinə və düşüncəsinə nail olmaq amalının dayandığını elmi dəlillərlə və bədii mətn nümunələri ilə sübut edir.

Salamoğlu Sabiri “vətəndaşlıq düşüncəsi uğrunda mübarizə” aparın, vətənin və millətin qeyrətini çəkən, şəxsiyyət azadlığı amalına xidmət edən, milli birlik uğrunda mübarizədə qələmini süngüyə çevirən sənətkar hesab edir: “Məktəb uğrunda mübarizə Sabirdə milli düşüncəni oyatmaq, xalq cəhəlat əsarətindən qurtarmağın, hürriyyətə yetişməyin, azad vətəndaş cəmiyyəti yaratmağın əsas yolu kimi mənalanırdı”. Alim onu da vurğulayır ki, Sabir millətin bütün təbəqələrini sosial tərəqqi, milli intibah uğrunda mübarizə yoluna səfərbər etməyi əsas fəaliyyət məqsədi kimi seçmişdir.

Monoqrafik tədqiqatda Sabir satirası ilə Sabir ədəbi məktəbinin nümayəndələrinin yaradıcılığı arasındakı prinsiplər fərqlərin aşkarlanmasına da xüsusi diqqət yetirilir. Sabirəqədərki satiriklərin və eləcə də müasirlərinin yaradıcılığında fərqli olaraq, Sabirin cəmiyyət hadisələrini ancaq tənqidi münasibət göstərmədiyini, onun satirasının dioloji məzmun daşıdığını, tənqidi mətnlərin içərisində cəmiyyətdə gedən bütün mütərəqqi proseslərin də yer almasına dair əsaslandırılmış mülahizələr həm Sabir satirasını tam yeni keyfiyyət müstəvisində təqdim etmək, həm də realizmin yeni mərhələsinin (və tipinin) əsas estetik xüsusiyyətlərindən birini aşkarlamaqla nəticələnir.

Göründüyü kimi, Salamoğlunun Mirzə Cəlil və Sabirlə bağlı araşdırmaları milli tənqidi realizmin yeni estetik prinsiplərini müəyyənləşdirən son dərəcə ciddi bir tədqiqatdır. Məhz bu mənada, inanırıq ki, “Azərbaycan tənqidi realizminin estetikası” monoqrafiyası çağdaş ədəbi prosesimizdə həqiqi elmi hadisə kimi qəbul ediləcəkdir.